

9 принципів меморіалізації. Якою може бути пам'ять про війну

Антон Дробович, голова Українського інституту національної пам'яті

Незважаючи на те, що ключова для незалежності нашої держави війна триває, громади, родини загиблих і суспільство загалом не відкладають до її закінчення увічнення пам'яті. Прямо зараз постають меморіали, місця пам'яті, з'являються архіви, документальні стрічки, творяться нові практики та ритуали, які допомагають вшанувати загиблих, зафіксувати свідчення про цю війну і вийти з неї переможцями.

Український інститут національної пам'яті долучається до цього процесу меморіалізації і паралельно працює над його осмисленням з початку війни у 2014-му. Наразі особливо відчутно, що **меморіалізація отримала нову неймовірну потугу після повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році. Зокрема, стало зрозуміло: запит від місцевого самоврядування та громадських активістів щодо створення якісних місць пам'яті та меморіальних практик такий потужний, що слід розробити щонайменше орієнтовні поради та рекомендації, а ідеально – напрацювати загальнонаціональну стратегію збереження пам'яті про цю війну.**

Йдеться про документ, який запропонує певні орієнтири принаймні державним інституціям та органам місцевого самоврядування. В ньому б йшлося про те, на що варто зважати, меморіалізуючи події російсько-української війни, оповідаючи про звільнені території, знищені окупантами населені пункти, про борців за Україну і загиблих оборонців, про жертви серед цивільних, про тих людей, які допомагають вистояти, а також про зниклих безвісти, військовополонених, про втрати, завдані війною нашій культурі та природі тощо.

Власне в цій публікації хотів би запросити до обговорення одного з наріжних каменів такої стратегії, а саме принципів меморіалізації війни. Запропоноване далі є результатом осмислення досвіду багатьох організацій та громад, які творять меморіальні об'єкти та запроваджують нові практики пам'ятання, а також аналізу цілої низки експертних заходів, які вже провів Український інститут національної пам'яті та наші партнери. Разом із тим глобальність і важливість меморіалізації потребує перевірки, обговорення, а може, і доповнення цього переліку, що і запрошую зробити.

Наша розповідь про війну та її меморіалізація повинні базуватися на достовірних фактах (принцип правдивості).

Неприпустимими є свідоме перебільшення, безпідставна глорифікація, апеляція до недостовірної чи неперевіреної інформації. Навіть із найблагородніших мотивів представити подію чи людей виразніше, емоційніше, героїчніше не можна перекручувати те, що відбулося, приписувати неіснуючі подвиги, маніпулювати цифрами втрат або ігнорувати принципові суперечності, якщо такі були. Адже будь-яка прикрашена і несправедлива меморіалізація (наприклад, у випадку обґрунтованої критики, виявлення брехні, або помилкової глорифікації негідників) може призвести до протилежного ефекту – паплюження пам'яті оборонців України чи дискредитації самої боротьби. Особливо з огляду на активність та потужність російської пропаганди, яка обов'язково кожну помилку використає проти української держави та для підриву довіри між нами всередині країни та до нас на міжнародній арені. В цьому контексті особливого значення набувають наукові дослідження (зокрема, історичні, культурологічні, соціологічні) та залучення до процесу меморіалізації фахівців із документування війни.

Ніхто не може узурпувати право на розповідь про війну, навпаки — ця розповідь повинна включати якомога більше різних досвідів (принцип інклюзивності).

Для повноти викладу подій війни, для відображення її дійсно всенародного характеру важливо, щоб меморіальні об'єкти та практики не обмежувалися увагою лише до військових (хоча їм і належить безумовна шана і першість пошанування). Потрібно докласти зусиль, щоб з української пам'яті про війну не зник спротив цивільних осіб, волонтерів, підпільників на тимчасово окупованих територіях. Оскільки російське вторгнення стало руйнівним для практично всіх аспектів життя, то і меморіалізація має це відображати, проливаючи світло на різноманітні події та групи дієвців. Вшановувати героїзм відсічі агресору безумовно важливо, але також варто не випустити з поля зору людський вимір горя, страждань і втрат, шкоду нанесену природі та культурі. Теж саме, наприклад, стосується візуальних образів – не можуть уся війна і спротив бути репрезентованими лише за допомогою ідеалізованих чоловічих образів, ігноруючи реальний вигляд захисників та захисниць, внесок десятків тисяч жінок, неповнолітніх та старших людей, які значною мірою долучилися до оборони, руху спротиву, волонтерської діяльності або безпосередньої служби в Силах безпеки та оборони.

Також принцип інклюзивності передбачає залучення найрізноманітніших зацікавлених груп — родин загиблих, профільних громадських організацій, ветеранської спільноти, представників влади, військових, музейників, істориків тощо до обговорення та створення місць пам'яті, меморіалів, пам'ятників, секторів

військових поховань та до інших форм меморіалізації. Вочевидь, цей же принцип стосується, наприклад, і фізичної доступності новостворених меморіалів для маломобільних людей, оснащення інформаційних стендів чи електронних ресурсів відповідними інтерфейсами для людей з інвалідністю по зору, або відповідними текстуальними рішеннями в проєктах із потужною аудіоскладовою для людей із порушенням слуху тощо.

Розробка, планування, обговорення та створення будь-якого меморіального проєкту, реалізація будь-якого рішення органів влади чи місцевого самоврядування, що стосується пам'яті про події війни (від перейменування вулиці до закладання меморіального скверу), мають бути зрозумілими, гласними, доступними для участі всіх зацікавлених сторін, експертів та широко прокомунікованими з громадою (принцип прозорості та ясності).

Брак прозорості та відкритих конкурсних процедур зазвичай ставить під сумнів не лише якість ініціативи чи проєкту, але може призвести до найбільш небажаного результату — конфліктів, відчуженості, або навіть ворожості спільноти щодо новоствореного меморіального простору. Враховуючи чутливість тематики війни, навіть приватним дієвцям, які бажають за власні кошти реалізовувати меморіальні ініціативи, не варто нехтувати думкою громад чи сусідів і нав'язувати суб'єктивні естетичні рішення. Адже культура дійсно шанобливого пам'ятання є продуктом залученості та солідарності, а не примусу чи нехтування думкою інших.

Велике значення у створенні меморіальних проєктів має ясність, артикульованість та чіткість, особливо якщо йдеться про ініціативи з високим ступенем абстрактності чи такі, які апелюють до сучасного мистецтва. Мова і засоби, якими послуговуються фахівці з меморіалізації дуже часто є символічними чи навіть патетичними, але попри те вони мають бути чіткими й доступними, називати речі своїми іменами, щоб спільнота розуміла, про що саме говорять її місця пам'яті.

Меморіальні простори та об'єкти мають утверджувати цінність людського життя, промотувати права людини, не порушувати людську гідність, не пропагувати безоглядну ненависть, агресію та не слугувати виключно плеканню помсти (принцип гуманності).

Навіть найщиріше прагнення створити величні чи помпезні проєкти меморіалізації не повинно призводити до затуляння, розмивання чи втрати пам'яті про людський вимір боротьби та внеску в оборону. Недоречним є відтворення тоталітарних дегуманізуючих практик, зокрема і надмірної мілітаризації публічного чи символічного простору, залучення дітей з раннього віку до меморіальних практик, суть яких зводиться до брязкання зброєю та неосмисленого відтворення військових ритуалів без їх пояснення. Невіддільною частиною якісної меморіалізації вартує визнати промоцію ідей шляхетності боротьби з агресором,

обов'язку захисту людської гідності й територіальної цілісності України, природності права на власну ідентичність та плекання принципу невідворотності покарання за злочини.

Ніхто не може бути позбавлений права на пам'ять і гідне вшанування через походження, національність, гендерну ідентичність чи погляди (принцип рівності), крім випадків, коли такі погляди є антигуманними, заперечують права людини чи людську гідність, право нації на самовизначення, захист та підважують українську державність.

Меморіальні простори мають бути влаштовані так, щоб забезпечувати рівність громадян у гідності та правах – це стосується і користувачів таких просторів, і тих, кого вони покликані увіковічити. Разом із тим недопустимим є штучне урівнювання, яке знецінює чи навпаки – неправдиво перебільшує значення вчинків або подвигів. Потенційно шкідливими є формування спрощеного уявлення про безпомилковість, виключність, виняткову добродішність чи вищість однієї особи, групи чи народу над іншими, а також створення ситуації привілейованого пошанування (коли одні події, вчинки, особи чи громади вшановуються, а інші, маючи співмірне значення чи здобутки, – ні).

Особливим випадком забезпечення рівності загиблих захисників є військові поховання, сектори військових поховань та простір Національного військового меморіального кладовища, де стандартизація надмогильних споруд та деяких інших просторових елементів забезпечує унаочнення рівності у строю та загалом рівності всіх людей перед лицем смерті.

Меморіалізація має бути сучасною та продуманою, враховувати конструктивну критику застарілих практик, уникати бездумного наслідування узвичаєних, доведених до інтуїтивного повторення стереотипних рішень (принцип актуальності).

Створюючи будь-який об'єкт чи запроваджуючи нову меморіальну практику, слід орієнтуватися у наявних наукових знаннях і сучасних методах роботи з пам'яттю, в інструментарії, технологіях, фахових дискусіях, усвідомлювати запит суспільства та знати найбільш актуальні проблемні питання, які, зокрема, можна вирішити більш ефективно завдяки орієнтації на якість та чутливість підходу. Також не варто механічно копіювати практики, усталені в інших суспільствах, а потрібно першочергово орієнтуватися на український контекст і потреби.

Процес меморіалізації не може бути формальним чи поверховим, виконаним як «відчіпне» чи лише щоб закрити певний припис згори або показник (принцип фахової добросовісності).

Меморіалізація – це завжди робота з тонкими смислами. Відтак реалізація меморіальних проєктів має починатися із добросовісного опрацювання запиту і здійснюватися компетентними фахівцями з повним усвідомленням відповідальності перед громадою, партнерами, замовниками та іншими аудиторіями. Одним з критеріїв фаховості є розуміння потенціалу міждисциплінарного підходу (наука, мистецтво, освіта, література, технології тощо). Якісне та продумане виконання, яке здатне проникнути у суть явищ, подій чи мотивів акторів, з обов'язковим залученням до рефлексії експертів та представників громад (зацікавлених спільнот), завжди є більш пріоритетним, ніж вартість, кількість, швидкість чи розмір (хоча ці показники також важливі і ними не варто легковажити). Цей же принцип стосується і добросовісної роботи з джерелами, атрибуції, посилання на матеріали, застереження прав авторів текстів, фотографій, відео, творів мистецтва, колажів тощо, які можуть бути використані при підготовці тих чи інших меморіальних проєктів та ініціатив.

Будь-яка меморіалізація війни повинна виходити з усвідомлення цінності спільнот й середовища, в яких і для яких вона реалізується (принцип етичності та екологічності).

Йдеться також про увагу до забезпечення сталого розвитку громади та суспільства. Реалізація цього принципу передбачає також уважність і чутливість до вже наявних в українському суспільстві меморіальних практик, об'єктів, місць, споруд та загалом раніше сформованих елементів живої культури пам'яті, щоб не допустити конфліктів пам'ятей, конкуренції жертв чи звитяг. Пошкодження чи знецінення вже наявних діючих елементів екосистеми пам'яті є неприйнятним, оскільки загрожує образити почуття людей і дискредитувати новий меморіальний елемент. Цей принцип передбачає обов'язковість врахування інтересів, почуттів та потреб рідних загиблих чи зниклих безвісти осіб на всіх етапах меморіалізації війни (від розробки тих чи інших проєктів або практик до контролю за їх реалізацією), оскільки вони є найбільш чутливою в цих питаннях соціальною групою. Належна меморіалізація має всіляко уникати травматизації чи ретравматизації громадян.

Оскільки в Україні Конституцією гарантовано, що суспільне життя ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності, а жодна ідеологія не є обов'язковою, в рамках реалізації державних заходів меморіалізації війни слід уникати будь-якої ідеологічної заангажованості (принцип ідеологічної нейтральності).

Неприпустимою є інструменталізація пам'яті про війну на угоду вузьким інтересам політичних сил, бізнес-груп чи уславлення окремих ідеологічних рухів. Наприклад, доречним є пошанування конкретних вчинків осіб (підрозділів, груп), їх мудрості та хоробрості, патріотизму та звитяги, героїзму та людяності, а не політичної чи

ідеологічної приналежності. При цьому виправданим є категоричний осуд та відмова від нормалізації/глорифікації людиноненависницьких ідеологій (наприклад, нацизм, фашизм, рашизм), а також засуджених міжнародною спільнотою явищ/форм, (таких як дискримінація, імперіалізм, асиміляція, тоталітаризм тощо). Ідеологічна незаангажованість разом із тим не означає пасивність, відсутність позиції, байдужість чи безвідповідальне замовчання зла.

Досвід аналізу мною і колегами десятків реальних випадків та практик меморіалізації війни з 2014 року показує, що належна і добросовісна меморіалізація зазвичай враховує всі перелічені вище принципи. Якщо в тому чи іншому проєкті відбувається відверте їх порушення чи значне недотримання (навіть якогось одного із них), то існує високий ризик того, що такий проєкт буде сприйнятий спільнотою негативно (як деструктивний чи проблематичний). Вочевидь, питання достатності цих принципів, процедур встановлення відповідності їм та застосування інших критеріїв якості меморіалізації є відкритим до обговорення.

До наведеного переліку можуть бути доповнення та пропозиції, а також зауваження – адже ця публікація є лише етапом спільного напрацювання національної стратегії меморіалізації та її параметрів. Тож закликаю аналізувати, рефлексувати, критикувати, доповнювати та розвивати цей дискурс. Сподіваюся, що до кінця року можна буде укласти перші розділи відповідного документа — найбільш загальні та універсальні орієнтири для тих, хто вболіває за збереження гідної пам'яті про цю війну і діє вже зараз, не відкладаючи на завтра чи на «вже після війни».

Уперше текст було опубліковано на сайті [НВ](#).

Запрошуємо до обговорення означених принципів меморіалізації.

Якщо Ви маєте пропозиції, критичні зауваження тощо – надсилайте їх упродовж серпня 2024 року на електронну адресу uinp@memory.gov.ua. Просимо в темі листа зазначати «Щодо принципів меморіалізації війни». По завершенню серпня Український інститут національної пам'яті опрацює отриману інформацію та проведе відповідне публічне обговорення.